

## СТРАТЕГІЇ ПІСЛЯВОЄННОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

<sup>1</sup>Анастасія ПЕТРОВСЬКА, <sup>2</sup>Сергій ЗАПОТОЦЬКИЙ

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна*

*<sup>1</sup>petrovska1225@ukr.net, <sup>2</sup>zapototsk@knu.ua*

### **Анотація:**

У статті досліджено міжнародний досвід відновлення міст, зруйнованих під час Другої світової та Боснійської воєн. Ступінь руйнувань та тенденції й принципи відбудови пошкоджених об'єктів показано на прикладі трьох закордонних європейських міст: Варшава (Польща), Бірмінгем (Велика Британія) та Сараєво (Боснія і Герцеговина). Ґрунтовний аналіз міжнародного досвіду може допомогти Україні мінімізувати ризики та зменшити кількість помилок при реконструкції зруйнованих міст. Розглянуто також специфіку та етапи реалізації вітчизняного експериментального проєкту з комплексного відновлення шести населених пунктів, що постраждали внаслідок російської агресії проти України, серед яких є монофункціональне місто Тростянець Сумської області. Проаналізовано запропоновані Л. Вудсом принципи відбудови міст, які зазнали руйнувань під час воєнних дій в Європі. На прикладі відновлення конкретних архітектурних об'єктів міст Варшави, Бірмінгему, Сараєво та Тростянця показано, який з принципів архітектурного підходу за Вудсом було використано для відбудови цих населених пунктів. Розглянуто виклики та загрози, з якими стикаються українські міста та їх мешканці під час війни та визначено можливі сценарії повоєнного розвитку українських монофункціональних міст як найбільш вразливих типів поселень. За позитивним сценарієм зруйновані підприємства монофункціональних міст будуть відбудовані, а релоковані — повернуться, що сприятиме економічному розвитку і відновленню таких населених пунктів. Якщо ситуація складеться згідно з негативним сценарієм, то на монофункціональні міста чекає знелюднення та занепад, і фактично їх ні для кого буде відбудовувати.

**Ключові слова:** післявоєнна відбудова, реконструкція міст, монофункціональні міста, бюджетоутворюючі підприємства, інфраструктура, релокація.

## POST-WAR DEVELOPMENT STRATEGIES FOR UKRAINIAN CITIES: INSIGHTS FROM INTERNATIONAL EXPERIENCES

<sup>1</sup>Anastasiia PETROVSKA, <sup>2</sup>Sergii ZAPOTOTSKYI

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

*<sup>1</sup>petrovska1225@ukr.net, <sup>2</sup>zapototsk@knu.ua*

### **Abstract:**

The article examines the international experience of the reconstruction of cities destroyed during the Second World War and the Bosnian War. The degree of destruction and the trends and principles of reconstruction of damaged objects are shown on the example of three foreign European cities: Warsaw (Poland), Birmingham (Great Britain) and Sarajevo (Bosnia and Herzegovina). A thorough analysis of international experience can help Ukraine minimize risks and reduce the number of errors in the reconstruction of destroyed cities. The specifics and stages of the implementation of the domestic experimental project for the comprehensive restoration of six localities affected by the Russian aggression against Ukraine, among which is the monofunctional city of Trostianets of Sumy region, were also considered. The principles proposed by L. Woods for the reconstruction of cities that were destroyed during the war in Europe were analyzed. Using the example of the restoration of specific architectural objects in the cities of Warsaw, Birmingham, Sarajevo and Trostianets, it is shown which of the principles of Woods' architectural approach was used to rebuild these localities. The challenges and threats faced by Ukrainian cities and their inhabitants during the war are considered, and the possible scenarios of the post-war development of Ukrainian monofunctional cities as the most vulnerable types of localities are determined. According to a positive scenario, the destroyed business and factories of monofunctional cities will be rebuilt, and the relocated ones will return, which will contribute to the economic development and restoration of such localities. If the situation develops according to the negative scenario, then depopulation and decline await monofunctional cities, and in fact, they will not be rebuilt for anyone.

**Key words:** post-war reconstruction, urban reconstruction, monofunctional cities, budget-generating business, infrastructure, relocation.

**DOI:** <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.92.26-37>

**UDC:** 911.375.72

**Вступ.** Перші 2,5 роки повномасштабної російсько-української війни призвели до великої кількості жертв серед мирних мешканців, яких в Європі не бачили з закінчення Балканських війн, та найчисельнішої з Другої світової війни вимушеної масової міграції населення та катастрофічних руйнувань. Кілька десятків населених пунктів в Україні наразі знищено майже повністю: Попасна, Мар'їнка, Бахмут тощо. Сотні потерпають від обстрілів та руйнувань. По закінченню війни та звільненню тимчасово окупованих територій Україна потребуватиме масштабного відновлення та відбудови. Тож, надзвичайно актуальним у цій ситуації є вивчення міжнародного досвіду повоєнного відновлення міст. Крім того, особливої уваги з боку Уряду та інвесторів потребуватимуть монофункціональні міста, які через війну втратили свої бюджетоутворюючі підприємства. Є необхідним проаналізувати та передбачити ризики, з якими Україна зіштовхнеться під час повоєнної відбудови.

**Метою** дослідження є географічна оцінка перспектив, тенденцій і заходів відбудови знищених та пошкоджених у результаті війни українських міст на підставі аналізу міжнародного досвіду повоєнної реконструкції міст Варшави (Польща), Бірмінгема (Велика Британія), Сараєво (Боснія і Герцеговина).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Грунтовні дослідження післявоєнної відбудови більшою мірою стосуються досвіду реконструкції міст, пошкоджених під час Другої світової війни. Larkham & Adams детально проаналізували досвід трьох британських міст – Бірмінгем, Бат та Кінгстон-апон-Галл, які значно постраждали під час авіаційних бомбардувань. В своїй праці вони визначили хід реконструкції цих міст та проблеми, які виникали під час планування та виконання робіт (Larkham & Adams, 2022). Bugalski & Logens зосередилися на комплексному дослідженні відновлення польських міст, на основі якого ними виділено чотири типи стратегій, які були використані для відбудови: перебудова зруйнованих архітектурних об'єктів за правилами Польської школи консервації; споруди, перебудовані за принципом «соціалістичного модернізму»; архітектурні комплекси, перебудовані за принципом ретроверсії; архітектурні комплекси, перебудовані за концепцією «тематизації» (Bugalski & Logens, 2023).

Сучасні підходи та стратегії до відбудови пошкоджених міст розглянуто в праці І. Дудара та А. Бричанського (Dudar & Brychanskyi, 2023), на основних напрямках післявоєнної відбудови міст зосередилися Л. Кучеренко, О. Кучеренко, І. Бабій, О. Христич (Kucherenko, Kucherenko, Babiі, Khrystych, 2024). Перспективи та шляхи відновлення окупованого на даний момент монофункціонального міста Енергодар в повоєнний період проаналізували І. Русанова, С. Захарова & Н. Бейнер (Rusanova, Zakharova & Weiner, 2023).

Слабкі місця української економіки, внаслідок яких під час повномасштабної російсько-української

війни сталися великі економічні втрати, стратегічні пріоритети та етапи відновлення промисловості України досліджено в роботі Ю. Кіндзерського (Kindzerskyi, 2022).

На нашу думку, попри важливість та актуальність теми відновлення зруйнованих міст в Україні, аспекти використання міжнародного досвіду в повоєнній відбудові українських міст є недостатньо розроблені в вітчизняній суспільній географії та урбаністиці. Між тим, міжнародний досвід безумовно є потужним фундаментом для розуміння основних сценаріїв і перспектив повоєнної відбудови України.

**Методика та методологія.** Методологічно ця праця знаходиться на стику соціально-економічної географії, містобудування та архітектури. Часовими рамками дослідження є воєнний та повоєнний період Другої світової війни (м. Варшава, Польща – від 1939 р. до 1984 р.; м. Бірмінгем, Велика Британія – від 1940 р. до 2000 р.), Боснійської війни (м. Сараєво, Боснія і Герцеговина – від 1992 р. до 2013 р.) та сучасний воєнний період в Україні (м. Тростянець, м. Попасна). І хоча Варшава, Бірмінгем та Сараєво є великими поліфункціональними містами, а Тростянець та Попасна – малими монофункціональними, ступень руйнувань, які зазнали ці міста є співрозмірним. Тож ми вважаємо необхідним проаналізувати міжнародний досвід з відновлення цих міст для кращого розуміння шляхів подальшої відбудови в Україні. Монофункціональне місто Попасна Луганської області, наразі знаходиться на тимчасово окупованій території і є майже повністю зруйнованим. Монофункціональне місто Тростянець Сумської області є учасником експериментального вітчизняного проекту з комплексного відновлення шести населених пунктів. Окрім міста Тростянець для участі в проекті Урядом через високий ступінь руйнувань були відібрані для комплексного відновлення села Посад-Покровське Херсонської області, Ягідне Чернігівської області, Мощун Київської області, Циркуни Харківської області та селище Бородянка Київської області. У роботі використано порівняльно-географічний метод, історичний метод, статистичний метод, метод аналізу та синтезу. Для аналізу кількості зруйнованих та пошкоджених об'єктів в Україні використано статистичні та аналітичні дані Кабінету Міністрів України, Світового банку, Єврокомісії та ООН (the World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations, 2024). Для аналізу кількості релокованих підприємств дані Міністерства економіки України (The Ministry of Economy of Ukraine, 2023) та сервісу Опендатабот (Opendatobot, 2023).

**Результати дослідження.** Унаслідок війни, яку розв'язала Російська Федерація проти України, як мінімум 2 млн об'єктів по всій країні зазнали руйнувань. Про це свідчать дані звіту «Швидкі оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення» (RDNA3), оприлюдненого Кабінетом Міністрів України,

Світовим банком, Єврокомісією та ООН. Станом на 31 грудня 2023 р. для відбудови зруйнованих та пошкоджених інфраструктурних та енергетичних об'єктів та житлових будинків Україна потребувала 486 млрд доларів США. Це на 75 млрд доларів більше, ніж на кінець 2022 року (the World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations, 2024).

Масовані атаки країни-агресорки по українським енергетичним об'єктам, житловому фонду, соціальній та іншій інфраструктурі, безумовно збільшили як кількість руйнувань, так і фінансові потреби на відновлення. Процес відбудови в населених пунктах України критичної інфраструктури, ремонт пошкоджених житлових будинків, шкіл та лікарень поступово триває й під час війни, адже його повна відсутність зробила б життя місцевих мешканців там нестерпним і тільки б збільшила хвилю масової міграції. Втім, повоєнна відбудова України буде потребувати інших підходів та продуманої стратегії.

Американський архітектор Леббіус Вудс був відомий передусім завдяки своєму нетрадиційному баченню архітектури міського простору, особливого резонансу набули його проекти відновлення зруйнованих війною міст. В основному ці експериментальні проекти, що ніколи не були втілені в життя та отримали шквал критики, стосувалися відновлення руйнувань, яких зазнало м. Сараєво (Боснія і Герцеговина) під час Боснійської війни (Pragmatika (a), 2022). Не дивлячись на невдачу та досвід несприйняття своїх концепцій Л. Вудс запропонував новий підхід до відновлення постраждалих міст під час війни. Архітектурний підхід ґрунтується на аналізі досвіду міст, які були зруйновані під час Другої світової війни, а потім відбудовані, а також особистому баченні архітектора. Згідно з цим Вудс визначає три основні принципи, якими мають керуватися спеціалісти (проектанти, архітектори, містобудівники, управлінці) при опрацюванні стратегій реконструкції зруйнованого або пошкодженого війною міста.

Перший принцип – умовно можна назвати «відновлення зруйнованого до його довоєнного стану» – полягає в тому, що у місті під час реконструкції все пошкоджене або зруйноване війною має бути відбудовано в тому ж вигляді, який було втрачено через війну й таким чином міське середовище могло би повернутися до нормальності, перестаючи бути простором пам'яті про трамваючі події. У таких випадках, замовниками концепцій реконструкції часто можуть ігноруватися зміни, що відбулися в психології та свідомості міських жителів, переформатування їхньої ціннісної парадигми, а також зміни соціально-політичного, культурного та економічного характеру – символом яких є новий пам'яттєвий простір.

Другий принцип – з умовною назвою «знесення всіх пошкоджених війною будівель та будівництва чогось абсолютно нового» – полягає в тому, що за замовленням міської влади на місці зруйнованих будівель, після попереднього розчищення території, будується абсолютна нова споруда. При чому

це може бути щось з радикально відмінними функціями (наприклад, багатоквартирний будинок замість загальноосвітньої школи), або всього лише оновленою та осучасненою версією форми, яка була втрачена через війну. У випадках застосування цього принципу реконструкція всього міста, особливо якщо пошкодження та руйнування дуже значні, може бути досить кропіткою та потребувати значного фінансування.

Перші два принципи Леббіус Вудс визначив на основі дослідження відбудови європейських міст зруйнованих або пошкоджених під час Другої світової війни. Обидва принципи схожі тим, що мешканці таких міст, міська влада та влада на державному рівні ставлять собі за мету повернення до довоєнного життя, бажаючи приховати від себе та наступних поколінь будь-які прояви війни. Звісно, кожна країна та кожне місто – це окремий кейс і не завжди використання першого або другого принципу для створення концепції відновлення міського середовища означало відмову від травматичного простору пам'яті. Однак Вудс запропонував новий принцип, який мав би переосмислити весь попередній досвід реконструкцій пошкоджених або зруйнованих війною міст.

Третій принцип – має умовну назву «створення в повоєнному місті нового із старого, яке було пошкоджено» – полягає в тому, що пошкоджені будівлі можна врятувати з меншими фінансовими затратами, що є актуальним для міста і країни в період економічної кризи та виснаження війною. Тож, якщо в будівлях зберіглися несучі конструкції або постраждали незначно, можна було б розібрати пошкоджені частини споруди та з використанням цих матеріалів відбудувати щось абсолютно нове. Л. Вудс пропонував використовувати цей принцип насамперед для відновлення житлового фонду або офісних центрів, адже повоєнне місто має забезпечувати нові форми та простори для нового способу життя населення (Woods, 2011).

Наразі в Україні, в умовах широкомасштабної війни, яка триває, відбудовується насамперед житло та об'єкти критичної інфраструктури. Це, як правило, тимчасові рішення, направлені на негайне знаходження виходу, коли наприклад замість зруйнованої амбулаторії встановлюється модульний блок, а також відновлення за принципом «до довоєнного стану». Втім є й більш цікаві проекти, як і з архітектурної точки зору та функціональності, так і з точки зору кращої організації публічного простору.

Так, 25 квітня 2023 р. Кабінет міністрів України затвердив постанову №382 «Про реалізацію експериментального проекту щодо відновлення населених пунктів, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації» (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2023). Мова йде про комплексне відновлення чотирьох сіл – Посад-Покровське Херсонської області, Ягідне Чернігівської області, Мошун Київської області, Циркуни Харківської області; одного селища, а саме – Бородянки Київської області, та одного

міста – Тростянець Сумської області (відновлення пошкодженого залізничного вокзалу, автостанції на привокзальній площі та інших об'єктів, які на ній розташовані) (Trostyants city council, 2023). У цих населених пунктах замість точкової відбудови, яка наразі проводиться в багатьох інших містах, селах та селищах України, повинно відбутися повне перетворення згідно з новим плануванням та сучасними світовими тенденціями в архітектурі. Було передбачено, що фінансування проекту здійснюватиметься за рахунок коштів фонду ліквідації наслідків збройної агресії та інших джерел в декілька етапів. Головним розпорядником бюджетних коштів є Державне агентство з відновлення та розвитку інфраструктури України. Експериментальний проект розраховано на 2023-2025 рр. Втім на практиці роботи з комплексного відновлення цих населених пунктів відбуваються з великими затримками, тож 13 серпня 2024 р. Кабінет міністрів України виділив 2 млрд 700 млн грн, щоби прискорити їх (Government portal, 2024).

Затверджений Кабміном в 2023 р. експериментальний проект був ініціативою Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України й Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури. Тоді ж було заявлено його головний принцип — «build back better», тобто «відбудуй краще, ніж було». При цьому проект передбачає збереження історичної спадщини населених пунктів, які беруть у ньому участь. Враховуючи ступінь пошкодження, які зазнали Посад-Покровське, Ягідне, Мощун, Циркуни та Тростянець, зокрема і його привокзальна площа, можна говорити про те, що в експериментальному проекті намагаються поєднати одразу два принципи, сформульовані Леббіусом Вудсом: «відновлення зруйнованого до його довоєнного стану» та «знесення всіх пошкоджених війною будівель та будівництво чогось абсолютно нового». Інше питання, чи вдасться реалізувати цей проект в заявлені для нього 2,5 роки, чи дію постанови Уряду доведеться продовжити. Приміром, на початку березня 2024 р., тобто більше ніж через 10 місяців після затвердження постанови Кабміну, Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України повідомило, що почалися підготовчі роботи по відновленню залізничного вокзалу у місті Тростянець. Наголошувалося також, що цей об'єкт, збудований у 1982 р. в стилі модерн, збереже свою автентичну форму (State Agency for Reconstruction and Development of Infrastructure of Ukraine (b), 2024). Втім передбачається, що залізничний вокзал і автобусну станцію міста Тростянець поєднають в одній будівлі зі спільною залогою очікування, але окремими білетними касами. Загалом унаслідок російської агресії у м. Тростянець (разом з територіальною громадою) було зруйновано та пошкоджено 1 тис. 500 об'єктів (зокрема і одне з бюджетоутворюючих підприємств – Тростянецька шоколадна фабрика), з них – 1 тис. 200 – це житлові будинки. Окрім привокзальної площі, відновлення якої передбачено експериментальним проектом, Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України опікується також відбудовою

в монофункціональному місті Тростянець лікарні та двох п'ятиповерхових житлових будинків. При цьому, багатопверхівки, які відновлюються, у березні 2024 р. знов потрапили під ворожий обстріл, через що на цих об'єктах довелося проводити додаткові роботи (State Agency for Reconstruction and Development of Infrastructure of Ukraine (a), 2024).

Наразі поки що не зрозуміло, як на практиці буде реалізовуватися експериментальний проект в селі Циркуни, яке розташоване на відстані 3 км від Харкова, яке з 24 лютого по 7 травня 2024 р. було окуповане, а з моменту деокупації потерпає від постійних обстрілів через близькість до лінії фронту та кордону з країною-агресоркою, зокрема і КАБамаи (керованими авіабомбами). Певний час тривали дискусії щодо того, наскільки доцільно проводити там роботи саме зараз. В рамках експериментального проекту в селі Циркуни заплановано відновити чотири об'єкти, які були зруйновані російськими військовими. Мова йде про будівництво школи з великим укриттям для всього села, а також про дитячий садок, лікарню та сільраду. Щодо жилого фонду, то загалом у Циркунівській сільській об'єднаній територіальній громаді, в яку крім Циркунів входить ще 8 сіл, зруйновано та пошкоджено майже 80% житлової забудови.

Не дивлячись на суб'єктивні та об'єктивні фактори, які впливають на реалізацію експериментального проекту з комплексного відновлення цих шести населених пунктів, він є потрібним досвідом для України. Досвідом, завдяки якому можна не тільки проаналізувати і оцінити ризики, з якими Україна може стикатися в майбутньому при масштабній відбудові країни, а й опрацювати ряд механізмів, щоби навчитися управляти ними. А поки що основними перешкодами для своєчасної реалізації експериментального проекту є боеві дії, що надалі тривають у країні, та несвоечасне фінансування.

Для кращого розуміння міжнародного досвіду повоєнної відбудови у різні періоди, далі пропонується аналіз кейсів ряду міст Європи (таблиця 1) – шляху, який вони пройшли від руйнувань внаслідок війни до сучасного вигляду. Такий всебічний аналіз є необхідним для того, щоб зрозуміти в якому напрямі має рухатися відбудова українських міст, як зробити це найоптимальніше, яку використати стратегію та принцип реконструкції. Кейси міст були вибрані з огляду на низку причин. Перш за все нам був цікавий не тільки досвід відбудови міст після Другої світової війни, а й відновлення міського середовища після війни на Балканах, як більш сучасні проекти. По-друге нам було цікаво проаналізувати різні стратегії, які були використані містобудівниками та архітекторами вданих містах Європи. Третьою причиною стало те, що на прикладі цих кейсів можна детально проаналізувати втілення принципів в архітектурному підході, які були визначені Л. Вудсом.

**Варшава.** Одним із найяскравіших та найвідоміших прикладів з досвіду реконструкції зруйнованих міст у Польщі є кейс її столиці. Руйнація Варшави під час Другої світової війни відбувалася

поступово і почалася вже від 1 вересня 1939 р. Тоді в перший місяць війни під шквалом постійних бомбардувань німецької авіації в місті було знищено близько 12% від усієї забудови, зокрема горів житловий масив Коло для робітничого класу, житлові будинки в інших районах, Королівський замок, філармонія та кафедральні собори. Подальших руйнувань столиця Польщі стала зазнавати починаючи від червня 1941 р., вже через бомби, що скидалися з радянських літаків. З іншого боку, на лівому березі Варшави німецькі війська, згідно з урбаністичним планом Фредеріка Пабста, для створення більш зручного та гарного міста, підривали будівлі, особливу увагу приділяючи архітектурним пам'яткам, музеям, бібліотекам та архівам. Пізніше під руйнування починає підлягати й планова забудова, а також планується підрив Королівського замку (Kozicki, 2020).

Навесні 1943 р. у варшавському гетто вибухнуло повстання, яке було приборкано німцями за допомогою підризу та підпалу будівель у цьому районі. На той час частка знищеної забудови досягла позначки 17%. Найзначніших руйнувань місто зазнало під час Варшавського повстання, яке тривало від 1 серпня до 2 жовтня 1944 р. Саме тоді такі райони на Лівому березі Вісли як Старе місто, Середмістя, Повісле, Воля та ін. були серйозно зруйновані або повністю знищені. Після того як Повстання зазнало поразки, німці вивозили або нищили вцілілі речі

містян, підпалювали будинки або підривали їх. Так, наприклад, під кінець 1944 р. німцями було підірвано залишки будівлі Головного вокзалу, яка отримала значні пошкодження у ході операції польського опору. Останнім гучним підривом на лівобережжі міста стало знищення відступаючими німецькими військами Варшавської публічної бібліотеки на вулиці Кошикової у січні 1945 р. Для порівняння, правий берег Варшави постраждав відносно менше і більш неоднорідно, адже сили Варшавського повстання зосереджувалися здебільшого в центральній частині міста, тобто на лівому березі. Тож навіть під час постійних обстрілів німецькими військами наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. одна з найстаріших дільниць правобережної Варшави – Прага, хоча і досить пошкоджена (знищено близько однієї четвертої від усіх будинків), надалі існувала і стала осередком життя. Польські та радянські війська намагалися відродити цю дільницю для небагатьох вцілілих варшав'ян ще в період активних бойових дій (Piątek, 2020).

У загальному підрахунку, після двох повстань та остаточного відходу німецьких військ з міста, Варшава була зруйнована на 84%. При цьому, згідно з приблизними даними на липень 1945 р. з усіх існуючих житлових та не житлових об'єктів (близько 25,5 тис.) – 58,4% були повністю зруйновані, 14,1% – сильно пошкоджені та потребували реконструкції, а 27,5% –

*Таблиця 1*

**Основні показники, які характеризують рівень руйнувань в визначених містах (Piątek, 2020; Kozicki, 2020; Cherry, 1994; United Nations, 1994; Vavilov, 2023; Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories, 2022)**

Місто / країна	Роки в які місто потерпало від руйнувань	Обсяги руйнувань міста	Людські жертви
Варшава, Польща	вересень 1939 – січень 1945 рр.	Місто зруйновано на 84% (з них промислові об'єкти та пам'ятки на 90%, житло – на 72%)	Від 550 до 850 тис. вбитих; близько 500 тис. містян вивезено
Бірмінгем, Велика Британія	серпень 1940 – квітень 1943 рр.	Зруйновано близько 12400 будівель, 302 промислових об'єктів та близько 240 інших споруд	Близько 2,3 тис. осіб вбито, близько 6,7 тис. осіб поранено
Сараєво, Боснія і Герцеговина	квітень 1992 – лютий 1996 рр.	Зруйновано щонайменше 35 тис. будівель; практично всі споруди зазнали пошкоджень різного ступеня	Близько 14 тис. осіб вбитих під час облоги, близько 70 тис. поранено
Тростянець, Сумська область, Україна	лютий – 26 березня 2022 р. (місто перебувало в окупації)	Пошкоджено щонайменше 829 споруд: 660 житлових будівель, 63 промислові об'єкти та близько 100 інших споруд; з них майже 134 будівні зруйновані повністю	Дані уточнюються
Попасна, Луганська область, Україна	лютий – 7 травня 2022 р. (в місті відбувалися бої; станом на зараз – тимчасово окуповане)	За попередніми даними зруйноване майже вщент; дані уточнюються	Дані уточнюються

будівлі менш пошкоджені, що потребували середньої складності ремонту (Piątek, 2020). Найгіршою була ситуація з пам'ятками архітектури, які планомірно підривалися під час німецької окупації. Так, з наявних станом на 1939 р. 957 пам'яток архітектури, уціліло лише близько 3% об'єктів, а майже 82% – були повністю знищені (Pragmatika (b), 2022).

Плани відбудови столиці Польщі почали створювати ще до того як місто було звільнено від німецьких військ та були оцінені масштаби руйнувань. Після звільнення міста і попередньої оцінки знищень, дискусії велися вже щодо того, коли потрібно починати відбудову, як це робити і чи взагалі це є необхідним. Загалом існувало три концепції щодо цього питання. Прибічники першої відстоювали ідею перенесення столиці Польщі до м. Лодзь і сумнівалися, що настільки знищене місто як Варшава вдасться відбудувати навіть витративши на це 50 років. Прихильники другої концепції вважали, що Варшава в майбутньому могла би виконувати роль столиці, але відбудова міста може охопити виключно будівлі державних інституцій, а також житла для урядовців, адже відновлення всього міста неможливе. Прихильниками третьої концепції були службовці варшавської міської адміністрації та війковий мер міста – Мар'ян Спихальський, архітектор за освітою. Він відстоював ідею, що Варшава має бути відбудована повністю із збереженням функції столиці. Поки дискусії тривали, попри супротив варшавської влади, із знищеного міста, головним чином з дільниці Прага, вивозилося вціліле обладнання, верстати та сировина.

Прийняття рішення про відбудову Варшави із збереженням її статусу та функцій столиці носило політичний характер – насамперед для радянської та тодішньої польської влад; та емоційний характер – для простих поляків, особливо для варшав'ян, які масово поверталися до зруйнованого міста. Саме через людей всі попередні плани відновлення Варшави швидко виявилися не придатними, адже вони передбачали, що зводить наново будуть цілі квартали, у визначеній архітектурній формі (модерністичній), щоб створити раціональний вигляд нової столиці і заселити її після закінчення реконструкції (Piątek, 2020).

Ще до означення та затвердження основного (нового) плану відновлення Варшави, необхідно було оцінити пошкодження кожного будинку, розібрати завали, прибрати сміття, підготувати місце для початку зведення / реконструкції будівлі. Оцінювалися та оглядалися залишки найцінніших архітектурних та історичних пам'яток. Розбирати завали та розчищати вулиці допомагали в основному прості варшав'яни. Польською владою було прийнято рішення використовувати всі матеріали, які тільки можна було знайти під час розбирання завалів: цеглу, речі, які можна полагодити / відмити (наприклад, батареї, ванни, пічки), щебінь (Pragmatika (b), 2022). Про таке повторне використання матеріалів говорив Л. Вудс у своєму третьому принципі, хоч до радикальної реконструкції при відбудові Варшави так і не дійшло.

Найбільш важливим в плані відбудови столиці Польщі є саме проєкт відновлення її історичної частини у первісному вигляді. У той час більшість архітекторів, які працювали у Бюро відбудови Варшави хотіли бачити її не тільки максимально модерністичною та соціалістичною, а й передбачали розібрання всієї довоєнної забудови (і руїн, і поодиноких вцілілих будинків), яка була прикладом вад польської архітектури. Крім цього необхідними були націоналізація міських земель та домінування рекреації, а також розрахунки передбачуваної кількості населення. Форма відновленого столичного міста Варшава мала бути підпорядкована функції. Всі ці пропозиції було вміщено в плані відбудови «центральної дільниці Варшавського міського комплексу» (ВМК), яким послуговувалися з 1946 до 1949 рр. (Piątek, 2020). Протилежну ідею відстоював реставратор Ян Захватович та його команда. Він бачив своєю ціллю історичну реконструкцію Старого міста столиці в урбаністичному вимірі шляхом організації загальної відновлення, а не точкової відбудови пам'ятників архітектури в різних кварталах (Kozicki, 2020). У підсумку концепція Захватовського, яка є прикладом Першого принципу Вудса, була втілена у життя вже від початку дії плану відбудови «ВМК» і тривала до 1984 р., коли закінчилася реконструкція Королівського замку. У 1950 р. було затверджено наступний «соціалістичний» план відбудови, дія якого тривала 6 років та характеризується появою у Варшаві планової забудови та символу соціалізму – Палацу культури і науки (Pragmatika (b), 2022). Усі етапи реконструкції були профінансовані Громадським фондом відбудови столиці – гроші отримувалися завдяки примусовому оподаткуванню польських робітників, встановленню 0,5% податку на деякі продукти, доходам від спортивних та культурно-мистецьких заходів, а також добровільним внескам (Kozicki, 2020).

Показовим прикладом у досвіді реконструкції Варшави є будівництво траси W-Z, яке стало першою повоєнною великою інвестицією в інфраструктуру. Таке поєднання лівого та правого берегів Вісли є найбільшим прикладом реконструкції за Другим принципом архітектурного підходу Вудса, адже, безумовно, тут на замовлення влади відбулося переосмислення зруйнованих будівель та знищених вулиць в щось абсолютно нове. Проте навіть у цьому проєкті на невеликій ділянці реконструкції можна зустріти поєднання всіх трьох принципів Л. Вудса. Це поєднання з'явилося в ході запеклих дебатів щодо місця прокладання нової траси. З одного боку в дискусії брали участь проєктанти нового інфраструктурного об'єкту (представляє собою Другий принцип), які хотіли розташувати трасу на південь від вул. Білянської. Для цього необхідним був розбір руїн спаленого Польського банку. З другого боку – Міністерство фінансів, яке користувалося залишками цієї будівлі і виступало проти такого розміщення траси W-Z, і врешті до думки міністерства прислухались. Пізніше вцілілу праву частину фасаду Польського банку намагалися відбудувати, втім це не було реалізовано до кінця, тож станом на

сьогодні будівля збережена як пам'ятний простір про Варшавське повстання (частково Перший принцип). Що стосується решти залишків фасаду, то руїни були розчищені, у 2010-х рр. на їх місці було збудовано сучасний офісний центр, із збереженням історичних елементів стін та фундаменту банку (частково Третій та Другий принципи) (Kobos, 2012). Наступне місце розташування траси W-Z знаходилося північніше і тягнуло за собою знищення залишків палацу Пшебендовських. Проти цього знищення виступав Ян Захватовський, який наполягав на реконструкції історичної споруди, а також намагався зберегти якнайбільше фундаментів історичних будівель на Замковій площі та вул. Медовій, щоби потім на їх базі відбудувати пам'ятки архітектури. Врятувати вдалося тільки палац, який хоч і не повністю, але був відновлений на острові між проїжджими частинами та трамвайними коліями з обох боків (втілення Першого принципу Вудса) (Piątek, 2020).

**Бірінгем.** Бірінгем, одне з найбільших міст Англії, являє собою один з найважливіших прикладів масштабної реконструкції та пере-планування на території Великої Британії. У період з серпня 1940 до квітня 1943 рр. місто планомірно знищувалося силами Люфтваффе в рамках бліцу – денних, а потім нічних операцій з бомбардування. Пошкодження Бірінгему після таких атак були досить значними, хоча й не надто згрупованими, адже руйнування було розкидано по всьому місту (Larkham, 2016). Згідно з офіційними даними у Бірінгемі було зруйновано близько 12 тис. 400 будівель, 302 промислових об'єктів та близько 240 об'єктів іншого призначення (Cherry, 1994). Серед зруйнованих або пошкоджених споруд були: будівля міського ринку (залишився тільки фасад), Бірінгемська компанія стрілецької зброї, Бірінгемський університет, Бірінгемський музей і художня галерея (зруйновано було 7 залів галереї), Бірінгемська ратуша, будівля міської ради Бірінгема (пошкоджено вогнем), собор Святого Філіпа (загорання та руйнування будівлі внаслідок влучання), Церква Святого Томаса у районі Бат-Роу (залишилася тільки західна частина фасаду) та ін. (Ray, 1996).

Міська влада Бірінгема досить швидко приступила до відновлення міста, ще під час триваючої Другої світової війни. Крім цього тут вирішили відмовитися від консультацій із зовнішніми спеціалістами та віддати процес відбудови в руки головного міського геодезиста та інженера Герберта Манцоні, який був на посаді з 1936 р. Завдяки його впливу Бірінгем не отримав комплексного плану реконструкції. Натомість Манцоні, вирішив опиратись на довоєнні плани: зонування і розчищення міських нетрів за 1913 р. та покращення дорожнього руху за 1919 р. Головний міський геодезист ще до війни вибрав 5 районів міста, де потрібно було позбутися нетрів, а також мав ідеї щодо внутрішньої кільцевої дороги. Для того, щоб втілити ці зміни в життя, Герберту Манцоні не потрібно було оцінювати пошкодження завдані місту під час бомбардувань (Larkham, 2016). Тож дані щодо пошкоджень будівель та споруд Бірінгема можуть бути досить приблизними.

У цілому існували концепції та різні консультативні проекти, за якими місто-планувальники та архітектори проводили роботи з реконструкції міста. Ситуація змінилася у 1947 р., коли за вимогами законодавства, м. Бірінгем все ж таки прийшлося розробити комплексний загальноміський план реконструкції. Основна увага під час відновлення міського середовища зосереджувалася на районах із виключно житловою забудовою, які оточували центр та досить сильно постраждали. У більшій мірі вирішення проблем цих територій було покладено на будівництво тут багатоповерхових будинків, при цьому процес їхнього зведення не був ані швидким, ані якісним (Larkham & Adams, 2022). У певній мірі тут було використано Другий принцип архітектурного підходу Вудса – житлова забудова отримала нову форму, хоч і без повторного застосування будівельних матеріалів.

Проблема відбудови пошкодженого міського центру мала радикальні пропозиції вирішення, проте не була оформлена в хоч якусь концепцію або консультативний план. Відновлення Бірінгема загалом просувалося дуже повільно (реальна відбудова почалася лише через п'ять років після закінчення Другої світової війни), тож постійно зіштовхувалося із невдоволенням місцевих мешканців. Така ситуація тривала аж до моменту, коли Манцоні залишив свою посаду у середині 1960-х рр. Серед закінчених проєктів цього періоду можна відзначити низку індивідуальних житлових та офісних забудов, виконанням яких займалося не міські підрядники, а приватні забудовники із власними інтересами; а також відновлення невеликих вуличок та провулків, проєктуванням яких займалися архітектори не залучені до роботи у Бірінгемському бюро реконструкції (Larkham & Adams, 2022).

Показовим проєктом реконструкції, який довгий час був пов'язаний з ім'ям Герберта Манцоні, стала доля будівлі міського ринку. Ділянка, оточена з усіх боків залишками фасаду, довгий час після Другої світової війни використовувалася за призначенням. Існування міського ринку під відкритим небом закінчилося на початку 1960-х рр. На замовлення міської влади приватний забудовник розробив план реконструкції та виконав його. Згідно з баченням майбутнього розвитку цієї території залишки будівлі міського ринку було вирішено знести, щоб сформувати новий торговельний район. Розроблений архітекторами проєкт включав у себе близько 350 тис. квадратних футів (приблизно 32516.07 м<sup>2</sup>) торгової площі, ринок, паркінг на 500 місць, офісний центр на сім поверхів та автовокзал, здатний обслуговувати близько 18 млн пасажирів на рік. Все це відповідало баченню Манцоні, адже запроєктована ним внутрішня кільцева дорога мала перерізати цю ділянку. Щоб роз'єднати транспортні потоки з потоками пішоходів та покупців було розроблено систему підземних переходів. Острівець, на якому колись розміщувалися залишки будівлі міського ринку був поділений на дві функціональні зони: торговельну (торговельні кіоски) та відпочинкова (Сади Манцоні – відкритий публічний простір із зеленими насадженнями)

(Larkham, 2016). Хоч цей торговельний район не мав довгого життя – на початку XXI ст. його знесли, але він є ще одним прикладом використання Другого принципу архітектурного підходу Вудса. Крім того, у процесі реконструкції Бірмінгема чітко простежується приховування травматичних просторів, а також негативний вплив відсутності комплексного плану відбудови міста.

**Сараєво.** Сараєво відомо в світі не як місто, яке одне з найперших зазнало нападу під час Боснійської війни, а як таке, що було в облозі протягом майже чотирьох років – з початку квітня 1992 до кінця лютого 1996 рр. Стан та ситуація в місті в цей період були не найкращими: знищення інфраструктури та об'єктів нерухомості внаслідок постійних обстрілів зі сторони югославських та сербських сил; публічні простори знаходилися під постійним контролем ворожих снайперів, які таким чином виконували дистанційну окупацію різних частин міста; міське середовище перетворилося на поєднання небезпечних ділянок та просторів виживання. Під час облоги незліченна кількість техніки знаходилися на схилах пагорбів та гір, які оточують Сараєво, а розташування міста в долині спричинило проходження лінії фронту посеред деяких міських районів. Унаслідок постійних обстрілів у міському середовищі необхідним стало будівництво нових та відновлення старих підземних сховищ. Міські сквери та парки, стадіони у цей період використовувалися місцевим населенням як тимчасові кладовища, лікарні, пункти роздачі гарячої їжі й гуманітарної допомоги та виконували інші функції, які мав виконувати простір виживання (Pilav, 2020).

За оцінками ООН, під час облоги Сараєво практично всі споруди в місті зазнали пошкоджень різного ступеня, зруйновано ж було щонайменше 35 тис. будівель (як житлових так і не житлових різних історичних періодів), крім цього було втрачено близько 100 тис робочих місць. Серед зруйнованих та пошкоджених об'єктів були зокрема: будівля Сараєвського інституту сходознавства (пожежа знищила тисячі рукописів та архівних матеріалів), мечеть Магрібія, лікарні та медичні комплекси, Сараєвська ратуша, в якій містилася Національна бібліотека (пожежа знищила сотні тисяч томів, рідкісних книг та рукописів), собор Святого Серця, мечеть Газі Хусрев-бега, телевізійна вежа, головний поштамт, редакції газет тощо (Piplas, 2019).

Після закінчення облоги та війни перед міською владою Сараєво повстало завдання відновити не тільки пошкоджену фізичну і збіднілу соціальну тканину міста, а й функціональну та структурну складові, притаманні столиці. Основна увага, звичайно, була приділена першим двом проблемам. Ще до закінчення облоги до Сараєво прибули урбаністи та міські планувальники, зокрема Джон Роуланд. Після оцінки пошкоджень міського середовища ними були запропоновані інтегровані концепції реконструкції, які мали на меті зміну фізичної тканини таким чином, щоб запобігти майбутнім конфліктам у практиці користування містян публічними просторами. Тобто, нове планування з урахуванням всіх засад урбанізму мало б нести примирення між

різними групами місцевих мешканців. Незважаючи на існування таких рекомендацій, відновлення міста за задумом міської влади та відповідальних за це планувальників й архітекторів мало базуватися на діючому генеральному плані міста, прийнятому в 1983 р. терміном на 30 років. Основна ідея цього плану полягала у функціональному зонуванні та чіткому виділенні промислової, житлової та рекреаційної зон. Тож відбудова міста відбувалося внаслідок втілення серії неузгоджених між собою спеціальних мікродій та проєктів без загального комплексного плану реконструкції (Piplas, 2019). Створенням багатьох таких точкових проєктів відбудови, які станом на сьогодні втілені в життя, займалися міжнародні неурядові організації. Загалом дії зосереджувалися на відбудові культових та історичних будівель старого міста Сараєво в їхньому первинному вигляді, без урегулювання міжжетнічних конфліктів присутніх у міському середовищі (Aquilué & Rosa, 2016). Тобто, у цьому випадку в реконструкції притримувалися Першого принципу архітектурного підходу Вудса, повністю позбавляючи місто травматичних просторів пам'яті.

Перший етап реконструкції тривав з 1996 по 1999 рр. і супроводжувався змінами в сприйнятті місцевого населення всього процесу відбудови Сараєво – від позитивного в перші місяці після завершення облоги, до розчарування та песимістичного на кінець 1999 р. Загалом лівова частка проєктів відбудови архітектурних пам'яток історичного центру, відновлення та ремонт житлової забудови, а також критично необхідної інфраструктури Сараєво втілювалися у життя у тому числі завдяки міжнародній фінансовій підтримці. Грошову допомогу на реконструкцію для міста виділяли різні підрозділи ООН, неурядові організації, Європейський Союз (ЄС), Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, уряди країн Близького Сходу, уряд Японії та ін. За оцінками ЄС, Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку під час першого етапу було виділено близько 5,1 млрд дол. США, а починаючи з 2000 р. Сараєво отримало у цілому 14 млрд дол. США міжнародної фінансової допомоги (Gül, & Dee, 2015). До кінця першого етапу реконструкції більша частина житлового фонду міста, а це в основному колективне житло і планова забудова, була відновлена до нормального стану, без вирішення питань права власності (частково застосований Другий принцип архітектурного підходу Вудса). Більша частина транспортно-вулична мережа та дорожнє покриття також були відремонтовані в цей період (Piplas, 2019).

Одним із найцікавіших проєктів реконструкції в Сараєво стало відновлення Сараєвської ратуші, в якій містилася Національна бібліотека. Ця відбудова є яскравим прикладом застосування Першого принципу Вудса, в рамках якого історичному об'єкту повернули його першопочатковий вигляд без згадок про травматичні для містян події. Архітектурний проєкт відновлення будівлі базувався на документації, яка залишилася після оціночних та консерваційних робіт, проведених протягом 1996-2004 рр. Цей

період, з огляду на джерела фінансування проведених робіт, можна поділити на два етапи: 1996-1997 рр., коли фінансову допомогу надавала Австрія, та 2000-2004 рр. — інвестиції Європейської комісії (Sarajevo City Hall, 2020). Третя черга робіт закінчилася у травні 2012 р., під час якого виконавцями проєкту були проведені підготовчі роботи в середині будівлі та завершено роботи з відновлення та відтворення фасаду об'єкту з усіма оздобними елементами. Цей етап коштував міській владі близько 4,6 млн марок. Четверта та завершальна фаза робіт почалася одразу після завершення третьої і тривала до кінця 2013 р. Під час цієї черги було проведено роботи із завершення внутрішнього інтер'єру, який не повторює первісний, всіх видів монтажу та введення будівлі в експлуатацію. За оцінками міської адміністрації роботи коштували близько 14 млн марок (Klix.ba, 2011).

Всебічний аналіз міжнародного досвіду з відновлення міст, зруйнованих у воєнний період, може бути корисним для України з точки зору запобігання ризикам та неповторення помилок, а також обрання кращої концепції відбудови. Наразі 10% жилого фонду України пошкоджено або зруйновано. Крім того, за оцінками RDNA3 найбільших руйнувань, як жилого фонду, так і різного роду інфраструктури та підприємств зазнали Донецька, Харківська, Запорізька, Херсонська, Луганська та Київська області. Тобто ті регіони, які до війни були найбільш економічно розвинені. Тож Україна окрім відбудови житла та інфраструктури потребуватиме комплексної відбудови економіки, без якої не можна очікувати на підвищення якості життя населення в повоєнний період.

Попри те, що в Україні досить розвинуте сільське господарство, її населення останні пів століття концентрується переважно в містах. Тож, питання ефективного функціонування цих населених пунктів є дуже актуальним. Особливо важливо це під час широкомасштабної війни, яка супроводжується постійними обстрілами та руйнуваннями, зокрема і критичної інфраструктури. Адже забезпечити базові потреби міського населення, яке мешкає переважно у багатоповерхових будинках, значно складніше, ніж в сільських населених пунктах з одноповерховою забудовою, що має автономне опалення (у разі потреби можна перейти на інший вид палива) та досить багато колодязів, які є альтернативою водопроводу у разі перебоїв з водопостачанням.

Ще до початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну одні міста були більш схильними до зниження економічної активності, ніж інші. Через сукупність впливу негативних факторів та неможливість швидко реагувати на мінливі економічні умови існував ризик занепаду деяких міст. Якщо порівнювати міста за характером економічної діяльності, то одні виявляються більш підготовленими до впливу негативних чинників різного характеру, ніж інші. Зпоміж поліфункціональних та монофункціональних міст – останні значно частіше і більшою мірою зіштовхувались і продовжують зіштовхуватись із наслідками кризових явищ (Petrovska, 2022).

Оскільки наповнення бюджету монофункціональних міст напряму залежить від функціонування одного чи двох містоутворювальних підприємств, такий вид поселення є особливо вразливим до негативних факторів. Зниження рівня життя, депопуляція, як через зниження народжуваності та підвищення рівня смертності, так і через значний рівень міграції населення (Dotsenko, 2011), та занепад міського середовища були характерними для таких міст ще до початку широкомасштабної війни, і набували більш значного та стрімкого розвитку, ніж у багатогалузевих великих містах. З початком повномасштабної війни, коли бойові дії, які в 2014-2021 рр., концентрувалися в Донецькій та Луганській областях, після 24 лютого 2022 р. значно розширилися, а країна-агресорка стала завдавати руйнівних ударів по всій території України, вбиваючи мирних мешканців, руйнуючи житло, соціальну та критичну інфраструктуру й підприємства, вагомо посилюючи масову міграцію населення, подібні негативні тенденції значно поглибилися в усіх містах, але малих монофункціональних міст це торкнулося найбільшим чином.

Значна частина монофункціональних міст на сході та півдні України були захоплені Російською Федерацією після 24 лютого 2022 р. і досі перебувають в окупації. Деякі з них зруйновані майже повністю, наприклад, як м. Попасна (Луганська обл.), попередньо (за неуточненими даними) рівень руйнувань якої складає 96%, і, яку окупаційна влада не збирається відновлювати. В майбутньому, коли ці території будуть деокуповані, відбудова таких монофункціональних міст стане великим викликом для України і буде вимагати великої кількості ресурсів, як фінансових, так і людських.

Щодо неокупованих територій, то окрім обстрілів, які призводять до руйнувань, зокрема і промисловості, ще одним фактором ризику для монофункціональних міст є релокація підприємств, які можуть не повернутися до першопочаткового місця розміщення. Особливо активно релокація відбувалася в перші місяці широкомасштабного вторгнення. Так, за перші півроку війни у західні області України завдяки державній програмі було релоковано 725 підприємств, 528 з яких, станом на вересень 2022 р., вже розпочали працювати на новому місці (Tereshchuk, 2022). Тож, деякі монофункціональні міста могли втратити донедавна працюючі підприємства через їх релокацію на початку війни. Цікаво, що заявки на релокацію в перші місяці війни загалом зареєстрували 1 тис. 816 підприємств, але 600 з них через деякий час відмовилися від переміщення. Через рік після широкомасштабного вторгнення Міністерство економіки України оприлюднило дані, що завдяки державній програмі з релокації 800 підприємств було переміщено з небезпечних районів. Найбільша кількість учасників державної програми з релокації – 24 % – перемістилися до Львівської області. Станом на 1 березня 2023 р. 623 релокованих підприємства працювало, для 239-ти здійснювався пошук підходящої локації та/або способу перевезення, ще 44 повернулися на першопочаткове

місце розміщення після деокупації цих регіонів. До того ж кількість підприємств, які подавали заявки, але відмовилися від релокації збільшилася з 600 до 650 (The Ministry of Economy of Ukraine, 2023).

Наприкінці листопада 2023 р. сервіс Опендатабот опублікував дані, що від початку широкомасштабної війни 7 тис. 820 компаній змінили регіон своєї реєстрації, з них 27% виїхали з Києва. При цьому 4,48% колишніх київських компаній, лівова частка з них – підприємства оптової торгівлі – зареєстрували свій бізнес в Одеській області, вірогідно, через близькість до портів Дунайського регіону, а 3,7% компаній – більшою мірою ті, які займаються будівництвом – змінили столичну реєстрацію на Харківську область. В той же час 22 % компаній навпаки перемістилися з більш небезпечних регіонів до столиці України (Opendatobot, 2023). Тобто, через війну в Україні з бізнесом відбуваються постійні трансформаційні процеси, на які впливають зовнішні чинники, ці зміни можуть бути як короткостроковими, так і довгостроковими. Як наслідок, одні монофункціональні міста (лівова частина) з великою долею вірогідності можуть ще більше занепасти, а інші навпаки отримати нові підприємства та поштовх для розвитку. Масова вимушена міграція та зростання диспропорції в розміщенні населення тільки поглиблюють ці процеси.

Згідно з планами відбудови, насамперед Україна зосереджується на відновленні соціальної та критичної інфраструктури, а також житлового фонду (Ukraine Recovery Plan, 2022). Втім, для ефективного функціонування міст потрібно, щоби економіка добре працювала, а бюджет наповнювався. У відбудові містоутворюючих підприємств, які переважно знаходяться у приватній власності, повинні бути зацікавлені не тільки власники та місцева влада, а й Уряд, який має стимулювати цей процес залученням міжнародних інвестицій та позик Світового банку й інших фінансових установ. По закінченню війни проблеми із залученням інвестицій можуть виникнути в прикордонних з країною-агресоркою областях.

Водночас, слід зазначити, що стрімко відновлюватись, навіть не в повоєнний період, а вже під час війни, можуть підприємства, чия продукція до війни користувалася великим попитом та давала значні прибутки. Так, наприклад, в місті Тростянець Сумської області в 2023 р. іноземні власники відбували зруйновану під час російської окупації шоколадну фабрику, продукція якої до війни мала доволі високий попит не тільки в Україні, а й експортувалася за кордон. Тобто, маємо приклад повернення в монофункціональне місто бюджетоутворюючого підприємства, яке успішно функціонувало там у довоєнний період. Тож, можна говорити про те, що при оптимістичному сценарію по закінченню війни містоутворювальні підприємства повернуться до своїх монофункціональних міст, якщо матимуть фінансову можливість і бажання відновлювати виробничу інфраструктуру саме в цих містах.

За умов песимістичного сценарію, частина монофункціональних міст може втратити свої

містоутворювальні підприємства через те, що власники не матимуть достатніх коштів на їх відновлення, або не вважатимуть це доцільним. Деякі релоковані підприємства можуть не виявити бажання повертати виробництво у своє початкове місце розташування. Тим більше, що в умовах підвищеної воєнної міграції, населення монофункціональних міст, робота якого часто пов'язана з якоюсь вузькою спеціалізацією, могло евакуюватися, зокрема і за кодон, і не виявити бажання повертатися, або ж виїхати разом з підприємством до місця релокації (Petrovska, 2022).

Повоєнне відновлення постраждалої від війни території України є складним процесом, який може зазнавати впливу багатьох факторів і не спрацювати без залучення ефективних концепцій розвитку. Для монофункціональних міст цей процес стане випробуванням, яке визначить наскільки доцільною є монофункціональність в сучасних мінливих умовах. Відбудова української економіки потребуватиме від держави фундаментальних змін структури господарства, через неможливість повноцінного відновлення довоєнних показників і відсутності рентабельності. Таким чином, монофункціональні міста мають перейти до багатфункціонального розвитку та змінити тип господарської діяльності. Крім цього, необхідним є зосередження на потребах населення в комфортному для життя місті, покращення житлових умов, забезпечення безпеки та поліпшення їхнього психологічного стану (Petrovska, 2022). Якщо проблеми монофункціональних міст не буде вирішено, Україна ризикує перетворитися на країну великих міст, які будуть розширюватись, населення буде скупчуватися в них та населених пунктах поблизу, а міста розташовані далеко від великих міст та агломерацій будуть знелюднюватися та занепадати. Це доволі небезпечна тенденція, особливо в умовах, коли через широкомасштабну війну диспропорція в просторовому розміщенні населення й так стала набагато більшою, ніж у довоєнний період.

**Висновки.** Повоєнна відбудова зруйнованих українських міст потребує не тільки продуманої державної програми, великих коштів, які Україна не зможе залучити без дотацій та інвестицій від країн-партнерів, міжнародних інституцій, фінансових установ. Повоєнна відбудова потребуватиме й комплексних планів та концепцій з відновлення конкретних міст, інших населених пунктів, розробкою яких потрібно займатися вже зараз, а потім, у разі потреби вносити в них корективи. Міжнародний досвід, який ми проаналізували, свідчить, що за відсутності комплексного підходу до реконструкції, її хаотичності, як це було в Бірмінгемі (Велика Британія), на першопочатковому етапі місто вдалося доволі швидко відбудувати, втім неузгодженість фізичної міської тканини з потребами громадськості привела до ворожості та відторгнення відтворених публічних просторів, а також до потреби реконструювати їх знов і знов та витратити на це додаткові фінанси. Крім того, продуманої державної політики потребує відновлення підприємств у монофункціональних

містах, адже наповненість бюджету цих населених пунктів, їх життєдіяльність напряму залежить від роботи одного-двох містоутворюючих підприємств. Для підтримки монофункціональних міст, а також, щоби хоч якось вирівняти диспропорцію розміщення населення, що виникла внаслідок війни, державі потрібно своєчасно стимулювати релоковані підприємства до повернення в свої міста, пропонуючи для них, приміром, податкові знижки, а в разі необхідності, при відбудові власником зруйнованих підприємств, пропонувати програму із залучення

міжнародного кредитування та інвестицій. Повоєнна відбудова міст як, власне, і відбудова економіки – це дуже трудомісткий процес, який потребує багато часу та людських і фінансових ресурсів. Попри те, що існуючий План відновлення України розрахований на 10 років, відновлення та реконструкція – це той процес, який може розтягнутися на десятиліття, а відбудова деяких об'єктів, як ми бачимо з міжнародного досвіду, закінчитися через 40 років по завершенню війни.

### Список використаних джерел / References:

- Aquilué, I., & Roca, E. (2016). Urban development after the Bosnian War: The division of Sarajevo's territory and the construction of East Sarajevo. *Cities*, 58, 152-163. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.05.008>.
- Bugalski, L., & Lorens, P. (2023). Post-Second World War reconstruction of Polish cities: The interplay between politics and paradigms. *Urban Planning*, 8(1), 182-195. DOI: <https://doi.org/10.17645/up.v8i1.6116>.
- Cherry, G. E. (1994). *Birmingham: A Study in Geography, History, and Planning*. Belhaven World Cities Series. Chichester: Wiley.
- Dotsenko, A. I. (2011). The main directions of socio-economic development of small monofunctional cities of Ukraine. *Ukrainian Geographical Journal*, 1, 51-55. [in Ukrainian]. [Доценко, А. І. (2011). Основні напрями соціально-економічного розвитку малих монофункціональних міст України. *Український географічний журнал*, 1, 51-55.]
- Dudar, I. N., & Brychanskyi, A. O. (2023). Modern approaches to the reconstruction and development of cities after the war. *Modern Technologies, Materials and Structures in Construction*, 35(2), 153-158. [in Ukrainian]. [Дудар, І. Н., & Бричанський, А. О. (2023). Сучасні підходи до відновлення та розвитку міст після війни. Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві, 35(2), 153-158.] DOI: <https://doi.org/10.31649/2311-1429-2023-2-153-158>.
- Gül, M., & Dee, J. (2015). Sarajevo – A city profile. *Cities*, 43, 152-166. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2014.11.018>.
- Government Portal. (2024). Statement by Prime Minister Denys Shmyhal at Government session. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/promova-premier-ministra-ukrainy-denysa-shmyhalia-na-zasidanni-uriadu13082024>.
- Kindzerskyi, Yu. (2022). Postwar recovery of Ukraine's industry: challenges and features of policy. *Economic Analysis*, 32(2), 101-117. [in Ukrainian]. [Кіндзерський, Ю. (2022). Повоєнне відновлення промисловості України: виклики та особливості політики. *Економічний аналіз*, 32(2), 101-117.] DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2022.02.101>.
- Klix.ba. (2011). The Town Hall in spring with its former glory. [in Croatian]. [Klix.ba. (2011). Vijećnica na proljeće s nekadašnjim sjajem.] URL: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/vijecnica-na-proljece-s-nekadasnjim-sjajem/110906048>.
- Kobos, K. (2012). Flat Senator with a rich interior. [In Polish]. [Kobos, K. (2012). Plaski Senator z bogatym wnętrzem.] URL: <https://tvn24.pl/tvnwarszawa/najnowsze/plaski-senator-z-bogatym-wnetrzem-ls70418>.
- Kozicki, A. (2020). The Reconstruction of Warsaw Retold. In *Foundation for Sociological Analysis Workshops*. [in Polish]. [Kozicki, A. (2020). Odbudowa Warszawy opowiedziana na nowo. W: *Fundacja na rzecz Warsztatów Analiz Socjologicznych*.]
- Kucherenko, L., Kucherenko, O., Babii, I., Khrystych, O. (2024). Architectural and urban planning aspects of city renewal in Ukraine. *Modern Construction and Architecture*, 7, 39-48. DOI: <https://doi.org/10.31650/2786-6696-2024-7-39-48>.
- Larkham, P. (2016). Replanning post-war Birmingham: Process, product and longevity. *Architectura*, 46(1), 2-26. DOI: <https://doi.org/10.1515/ATC-2016-0002>.
- Larkham, P., & Adams, D. (2022). Revisioning and Rebuilding Britain's War-Damaged Cities. *Urban Planning*, 8(1), 169-181. DOI: <https://doi.org/10.17645/up.v8i1.6102>.
- Ministry of Economy of Ukraine. (2023). During the year of the war, 800 enterprises were relocated to safer regions. [in Ukrainian]. [Міністерство економіки України. (2023). За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств.]. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a700c206-722a-4752-b5bb-78a1063ae9db&title=ZaRikViiniVBilsh> (13.08.2024).
- Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories. (2022). Order on approval of the List of territories on which hostilities are (were) conducted or temporarily occupied dated December 12, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text> (15.08.2024). [in Ukrainian]. [Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2022). Наказ про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих від 12 грудня 2022 р.]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1668-22#Text> (15.08.2024).

Opendatabot. (2023). Where does Ukrainian business move during the Great War? URL: <https://opendatabot.ua/analytics/relocation-in-war-2> (15.08.2024) [in Ukrainian]. [Опендатабот. (2023). Куди переїжджає український бізнес під час великої війни?]. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/relocation-in-war-2> (15.08.2024).

Petrovska, A. O. (2022). Peculiarities of recovery of the economy of monofunctional cities in the post-war period. In *Region-2022: Optimal Development Strategy: International Scientific and Practical Conference (Kharkiv 2022)* (pp. 142-145). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian]. [Петровська, А. О. (2022). Особливості відновлення економіки монофункціональних міст у повоєнний період. У *Реґіон – 2022: стратегія оптимального розвитку: міжнародна науково-практична конференція (2022; Харків): матеріали* (С. 142-145). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.]

Piątek, G. (2020). *Warsaw: The Best City in the World. Rebuilding of Warsaw in 1944–1949*. Warsaw: W.A.B. [In Polish]. [Piątek, G. (2020). *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B. ]

Pilav, A. (2020). “Architects in war”: wartime destruction and architectural practice during the siege of Sarajevo. *The Journal of Architecture*, 25(6), 697-716. DOI: <https://doi.org/10.1080/13602365.2020.1800793>.

Piplas, H. (2019). *Non-aligned City – Urban Laboratory of the New Sarajevo*. ETH Zürich. DOI: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000404735>.

Pragmatika (a). (2022). War and Peace by Lebbeus Woods. URL: <https://pragmatika.media/en/vijna-ta-mir-lebbeusa-vudsa/> (25.07.2024).

Pragmatika (b). (2022). Warsaw. A City Built by the People. URL: <https://pragmatika.media/en/varshava-misto-jake-zbuduvav-narod/>

Ray, J. (1996). *The Night Blitz, 1940-1941*. Cassel & Co.

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of April 25, 2023, No. 382. On the implementation of an experimental project on the restoration of settlements that suffered as a result of the armed aggression of the Russian Federation. [in Ukrainian]. [Про реалізацію експериментального проєкту щодо відновлення населених пунктів, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2023 р. № 382.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/382-2023-%D0%BF#Text> (25.07.2024).

Rusanova, I., Zakharova, S., & Beiner, N. (2023). Problems of post-war reconstruction of Energodar. *Spatial Development*, 4, 52-61. DOI: <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2023.4.52-61>. [in Ukrainian]. [Русанова, І., Захарова, С., & Бейнер, Н. (2023). Проблеми повоєнного відновлення м. Енергодар. *Просторовий розвиток*, 4, 52-61. DOI: <https://doi.org/10.32347/2786-7269.2023.4.52-61>.]

Sarajevo City Hall. (2020). Reconstruction. URL: <https://www.vijecnica.ba/en/reconstruction> (05.08.2024).

State Agency for Reconstruction and Development of Infrastructure of Ukraine (a). (2024). Reconstruction of two apartment buildings in Trostyanka: work results. [in Ukrainian]. [Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України (а). (2024). Відбудова двох багатоквартирних будинки в Тростянці: результати роботи.]. URL: <https://su.restoration.gov.ua/press/news/70857.html> (15.08.2024).

State Agency for Reconstruction and Development of Infrastructure of Ukraine (b). (2024). We are rebuilding the railway station in Trostyanka: preparatory work has begun. [in Ukrainian]. [Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України (б). (2024). Відбудовуємо залізничний вокзал у Тростянці: розпочато підготовчі роботи.]. URL: <https://restoration.gov.ua/press/news/59574.html> (13.08.2024).

Tereshchuk, A. (2022). Business Relocation in Ukraine and the EU. URL: [https://biz.ligazakon.net/analytics/213880\\_relokatsya-bznesu-v-ukran-ta-v-s](https://biz.ligazakon.net/analytics/213880_relokatsya-bznesu-v-ukran-ta-v-s) (25.07.2024).

Trostyansky city council. (2023). Work continues on the approval of a detailed plan of the territory of the station square. URL: <https://trostyansky-miskrada.gov.ua/en/archives/1984> (28.07.2024).

Ukraine Recovery Plan. (2022). [in Ukrainian]. [План відновлення України. (2022).]. URL: <https://recovery.gov.ua/en> (15.08.2024).

United Nations. (1994). Annex VI Part 1 (Study of the Battle and Siege of Sarajevo) to the Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992). URL: <https://www.legal-tools.org/doc/17f8df/> (03.08.2024).

Vavilov, A. (2023). How a front-line community on the border with Russia is being rebuilt after the occupation and shelling. Experience that Zaporizhzhia Region can use. [in Ukrainian]. [Вавілов, А. (2023). Як фронтова громада на кордоні з Росією відбудовується після окупації та обстрілів. Досвід, який зможе використати Запорізька область.]. URL: <https://lnews.zp.ua/yak-vidnovlyuvati-zaporizku-oblast-pislya-rosijskih-obstriliv-ta-okupaczi%20d1%97-dosvid-frontovo%20d1%97-gromadi-na-kordoni-z-rosi%20d1%94yu/> (28.07.2024).

Woods, L. (2011). War and architecture: Three principles. URL: <https://lebbeuswoods.wordpress.com/2011/12/15/war-and-architecture-three-principles/> (25.07.2024).

The World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. (2024). Ukraine – Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3): February 2022 – December 2023. URL: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099021324115085807/p1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a> (25.07.2024).